

Merkez Simgeciliği ve At Çakı®

Yrd. Doç. Dr. Salahaddin Bekki*

Abstracht

In each micro universe exists a place accepted as the centre and this place is recognized as 'The Centre of the World'. According to Shamanism the universe consists of three cosmic sections (heavens, Earth, subterranean). These three cosmic sections are connected to each other with an axis 'Axis mundi' that goes through their centres. Naturally this axis consists of an opening, a hole and gods go down to Earth and dead bodies go down to the subterranean through this hole. Also Shamans use this passage in their mystic travels to heavens and subterranean.

Symbolicnesses that provide communication among the three cosmic sections are also quite varied and complex. Communication with heavens is realized through a series of images that directly symbolize it or are attributed to 'Axis mundi': cosmic mountain, cosmic tree (horse penknife 'at çakı' in the Altays), life tree, ladder, vine etc.

This study investigates the cosmic tree symbol (horse penknife 'at çakı' in the Altays).

Keywords: Axis Mundi, Maaday-Kara, Epic, horse penknife 'at çakı'.

Özet

Her mikro evrende merkez olarak kabul edilen bir yer vardır ve bu yer 'Dünyanın Merkezi' olarak kabul edilir. Şamanizm'e göre evren üç kozmik bölge (gök, yeryüzü ve yeraltı 'Cehennem')'den oluşur. Bu üç kozmik bölge merkezlerinden geçen bir eksenle 'Axis mundi' birbirlerine bağlıdır. Doğal olarak bu eksen bir açıklıktan, bir delikten ibarettir ve tanrılar yeryüzüne, ölümler de yeraltına bu delikten inerler. Şamanlar da göğe veya yeraltına yaptıkları mistik yolculuklarda bu geçidi kullanırlar.

Üç kozmik bölge arasındaki iletişimi sağlayan simgesellikler de oldukça çeşitli ve karışıktır. Gökyüzü ile iletişim de 'Axis mundi'ye atıfta bulunan veya doğrudan onu simgeleyen bir dizi imge aracılığıyla yapılır: Kozmik dağ, kozmik ağaç (Altaylarda 'at çakı'), hayat ağacı, merdiven, sarmaşık vs.

Bu çalışmamızda kozmik ağaç (Altaylarda 'at çakı') simgesi üzerinde durulmuştur.

ANAHTAR KELİMELELER: Axis mundi, Maaday-Kara, Destan, At Çakı.

© Folklor/Edebiyat, Sayı 35, (2003/3), Sayfa 181-184.

* Gazi Ü. Kırşehir Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Eski ve geleneksel toplumlar, içinde yaşadıkları çevreyi bir mikro evren olarak algılamışlardır. Kendilerine göre dışa kapalı olan bu evrenin sınırlarında, bilinmeyenin, biçimlenmemişin alanı başlamaktadır (Eliade 1992: 16). Her mikro evrende, merkez olarak kabul edilen kutsal bir yer vardır ve bu yer 'Dünyanın Merkezi' olarak algılanır. Üç kozmik bölge (Gök, yeryüzü ve yer altı 'Cehennem') kavramını bilen kültürlerde, 'merkez' bu üç bölgenin kesişme noktasını oluşturmaktadır (Eliade 1992: 19). Evrende üst üste üç büyük katman veya bölge vardır; bunlar merkezlerinden geçen bir eksenle 'Axis mundi' birbirlerine bağlıdır (Eliade 1999: 291). Doğal olarak bu eksen bir açıklıktan, bir 'delikten' ibarettir ve tanrılar yeryüzüne, ölümler de yer altına bu delikten inerler. Şamanlar da göğe ve yeraltına yaptıkları mistik yolculuklarda bu geçidi kullanırlar (Eliade 1999: 292).

Üç kozmik bölge arasındaki iletişimi sağlayan simgesellikler de oldukça çeşitli ve karışıktır. Gökyüzü ile iletişim de 'Axis mundi'ye atıfta bulunan veya doğrudan onu simgeleyen bir dizi imge aracılığıyla yapılır: Temel direk, dağ, ağaç, merdiven, sarmaşık vb.(Eliade 1991: 18). Doğal olarak bir merkezden geçtiği düşünülen akseller, yeryüzünün tam ortasında, göbeğinde yer alırlar.

Merkez simgeçiliğinin en yaygın çeşidi, evrenin merkezinde bulunan ve üç kozmik bölgeyi bir eksen gibi birbirine bağlayan 'kozmetik ağaç'tır. Altay Tatarları 'yeryüzünün göbeği üzerinde, her şeyin merkezinde, tepesi Bay Ülgen'in (Büyük tanrı) oturduğu yere değen dev bir çamın', yeryüzü ağaçlarının en büyüğünün bittiğini söylerler (Jean Paul Roux 2000: 27-28). Yakutların Er-Sogotox destanında ise, geniş yeşil alanın ortasında, kökleri yerin dört kat altına inen, üst ucu dokuz kat göğün dokuzuncu katına ulaşan, yedi kulaç yapraklı, dokuz kulaç kozalaklı kökünün altından kutsal bengü su çıkan, tahmin edilemeyecek kadar yaşlı bir ağaçtan bahsedilir (Vasilyev 1996: 15). W. Radloff'un derlediği Er Töştük destanında da Yer'in tam ortasında (=merkezinde) ve başı göğe değen bir çınardan bahsedilir (Kayıpov 1990: 212-213)¹.

Kozmik dağ ile aynı nitelikte, evrenin iki ya da üç düzeyini birbirine bağladığı kabul edilen ve bazen göğü destekleme işlevi taşıyan bu kozmik ağaç, Şamanizm'de büyük rol oynar. Gövdesi üst açıklıktan geçecek biçimde yurt'un merkezine dikilmiş (Altay Tatarları, Buryatlar), çoğunlukla yedi ya da dokuz dallı olan bu ağaç, şamana, o tanrısal yolculuk sırasında merdiven görevi görür (Roux 2000: 27-28). Çünkü ulu tanrı

Ülgen bu ağacın tepesinde, göğün en yüksek katında (=17. katta) oturmaktadır (Çoruhlu 1999: 91).

Yalnız burada ‘hayat ağacı’ ile ‘kozmetik ağaç’ arasındaki farka işaret etmek gerekir. Birincisi mitik inançlarda hayatın yenilenmesi, ölümsüzlük konusuyla ilgilidir. İkincisi ise kozmolojik sistemde ‘dünyanın ekseni’ olarak geçer. Burada, dinler tarihinde iyi bilinen ve Sibiryaya dinsel bütünlüğü içinde başka durumlarda da doğrulanan bir ‘yerine koyma’ (ikame) olayıyla karşı karşıyayız. Örneğin, Yurak-Samoyedlerde, başta sadece gök tanrısı Num’a kurban sunulan yer işlevi gören direk, kutsal bir nesne statüsü kazanmış ve daha sonra direğin kendisine kurban sunulur olmuştur (Eliade 1999: 296; Çoruhlu 1999: 92).

Eski Türkler gök kubbeyi bir çadır gibi düşünmüşler ve göğün ortasında bu büyük çadırı bir orta direk gibi tutan Kutup yıldızını direk veya kazık olarak tasavvur etmişlerdir. Kutup yıldızının çevresinde bulunan diğer yıldızları bir at sürüsü, kutup yıldızını da bu atların bağlandığı bir kazık olarak tasarlamışlardır (Eliade 1999: 293; Ögel 1994: 35).

Bu kozmik düzenin bir benzeri de insanların yaşadığı dünyada yer alır. Dünyanın ekseni, ya çadırı tutan direklerde ya da ‘dünyanın direği’ adı verilen tek tek kazıklarda somutlaştırılır. Altay Tatarları, Buryatlar ve Soyotlar çadırlarının orta direğini ‘göğün direği’yle bir tutarlar (Eliade 1999: 294). Orta Asya göçebe Türklerinin kullandığı çadır-konutlarda direğin simgeselliği de yurt’un tepesinde dumanın çıkması için bırakılan deliğe yüklenmiştir (Eliade 1999: 294).

Evin (Altaylarda Yurt’un) ortasına dikili kutsal direğe Hamî ırkından çoban Galla ve Hadiyalarda, Hamîlere akraba Nandilerde ve Khasilerde de rastlanır. Her yerde bu direğin dibine kurban sunuları konur, hatta kimi durumlarda kurban sunulduğu da olur. Dünyanın direği bazen evden bağımsız olarak da temsil edilir; eski Germenlerde, Laponlarda ve Ugor Topluluklarında durum budur. Ostyaklar bu ritüel kazıklara ‘kentin ortasındaki güçlü kazıklar’ derler. Tsingala Ostyakları bunları ‘demirkazık-adam’ adıyla bilir, dualarında onlara ‘adam’, ‘baba’ diye seslenir ve kanlı kurban sunarlar (Eliade 1999: 295-96). Söz konusu bu ritüel kazık, Vogul masallarında tanrının oğullarının babalarını ziyarete gittiklerinde atlarını bağladıkları ‘yedi parçaya bölünmüş saf gümüşten kutsal kazık’ olarak geçer (Eliade 1999: 296). Er-Sogotox destanında kahramanın yaşadığı evin çevresi anlatılırken, at bağlanan üç çeşit serge (at direği) şu

şekilde tasvir edilir: “Dokuz bezekli büyük sergeli, kumru burçlu orta sergeli, şakrak kuşu burçlu küçük sergeli” (Vasilyev 1996: 15).

Verbitskiy’in derlediği ve Bahaeddin Ögel’in aktardığı “Altay Yaratılış Destanı”nda başı zincirlerle ‘orta direğe’ bağlanmış bir balıktan bahsedilir. Söz konusu direk (dünya ağacı) kozmik ağaç’tır:

*“Oradaki balığın başı tam kuzeydeymiş,
Tufan hemen başlarmış, yönü az değişseymiş.
Onun başı her zaman, tam yönle durmalıymış,
Bu yön hiç değişmeden, kuzeyde olmalıymış.
Onun başı az düşse, tufanlar başlar imiş,
Tufanla taşan sular, dünyayı kaplar imiş.
Başı zincirler ile, bu yüzden bağlanmıştı,
Başın oynamaması, bu yolla sağlanmıştı.
Zincirler bağlanmışmış, ortadaki direğe,
Balık nolur, ne olmaz, kımıldamasın diye!” (Aktaran: Ögel 1993: 434)*

Güney Sibiryada destanlarında ve özellikle Maaday-Kara’da kozmik ağaç simgesel olarak ‘at çakı’da ifadesini bulmuştur. At çakı (rusçası: konovyaz’) Maaday-Kara destanında şöyle tasvir edilir:

<i>Togzon kırılı taş örgöödiñ ejigi altı önünde</i>	<i>Doksan köşeli muhteşem taş çadırın eşiği</i>
<i>Togus kırılı möñün çakı bar boluptır.</i>	<i>Dokuz köşeli gümüş at çakı vardır.</i>
<i>Altı uçı altı oroon-</i>	<i>Alt ucu Aşağı dünyadadır.</i>
<i>Aybıstanniñ bu çadanı</i>	<i>Aybıstan² ona at bağlar.</i>
<i>Üstün uçü üstün oroon-</i>	<i>Üst ucu Üst dünyadadır</i>
<i>Üç-Kurbustan bu çakızı</i>	<i>Üç Kurbustan³ ona at bağlar.</i>
<i>Tal ortozi</i>	<i>Onun tam ortası</i>
<i>Kara kaltar cakşı attu</i>	<i>Kara-Kaltar⁴ güzel atlı</i>
<i>Maaday-Kara baatındıñ</i>	<i>Maaday-Kara bahadırının</i>
<i>Bu çadanı bu boluptır</i>	<i>At bağladığı yerdir.(156-165. satırlar. Aktaran:</i>
<i>Bekki 2001: 266)</i>	

....
*Ejik altı togus kırılı möñün çakı
Kodorıp-iy bu bolbodi.
Altı uçın bu tartarda,*

*Eşiğin önündeki dokuz köşeli gümüş çakıyı
Yerinden çıkarmak istedi, çıkaramadı.
Alt tarafını topraktan çekince,*

Altan baatır tuduşkança, çıgar boldı.

*“Kalak-Koron, Kara-Kula,
Kanayıp turuñ sen?-deşkileyt.*

*Altı uçı bu emdi le
Altı oroon Aybıstanniñ çadanı”-dep,*

*Cer altına kaday tartat.
Üstii uçın bu tartarda,
Togzon baatır tuduşkança, keler boltır.
“Üstii uçı bu çakıdıñ
Üstii oroon Üç-Kurbustan çakızı”-dep,*

*Teñerige kaday tartar cañdu boldı.
Aktaran: Bekki 2001: 298-299)*

*Yer altından altmış bahadır ona
tutunmuş olarak çıktı.*

*“Vay! Kara-Kula
Ne yapıyorsun sen? dediler.*

*Onun alt ucu
Yeraltında yaşayan Aybıstan’ın at bağladığı
direk”, diyerek*

*Onu tekrar yeraltına çektiler.
Üst ucundan çekince,
Direği tutan doksan bahadır çıka geldi.*

*“Bu çakının üst ucu,
Yukarı dünyada yaşayan Üç Kurbustan’ın
çakıdır” diyerek,*

Onu tekrar göğe çektiler.(1137-1150. satırlar.

Yukarıya iktibas ettiğimiz satırlarda (156-165) ‘at çakı’nın yeri hemen kahramanın yaşadığı çadırın (yurt) önüdür. At çakı’nın yukarı kısmı üstteki tanrılar dünyasına kadar uzanır ve Üç-Kurbustan’ın ‘at çakı’ olur; aşağı kısmı, yeraltı tanrısı Aybıstan’ın ülkesine kadar iner, yine ona ‘at çakı’ hizmeti görür. Bu simgesel tesisin sadece orta kısmı kahramanımızın (=insanların) payına düşer ve ona ‘at çakı’ olur.

Maaday-Kara’da olduğu gibi diğer Altay destanlarında da ‘at çakı’ önemli bir yer işgal eder. Kahramanın yaşadığı yer tasvir edilirken Ay ve Güneş’e karşı süzülen Üç-Sümer dağı, atlara geçit vermeyen kara deniz ile birlikte göğe kadar yükselen demir çakıdan da bahsedilir (Kan-Ceeren Attu Kan Cekpey Destanı 1972: 80)⁵. Ev sahiplerinin yurtlarında cereyan eden olaylar da genellikle aksini ‘at çakı’ yanında bulur. Mesela, Kan-Püdey destanında Tengri Kan, sırasıyla kahramandan üç ayı, üç gök boğa, kaplan, sarı at, mavi denizdeki balina ve altın tüylü Andalma’yı (Sığın) alıp getirmesini söyler. Kahraman sırasıyla bu hayvanları yakalayıp getirerek Tengri Kan’ın ‘at çakı’na bağlar (Radloff 1886: 59-85). Maaday-Kara destanında da yurt içinde Kara-Kula Kağan ölür, yine bu esnada onun atı da ‘at çakı’ dibinde düşüp telef olur; zira onların canı birbirine bağlıdır (Bekki 2001: 211).

Maaday-Kara destanında düşman kağan Kara-Kula, yeryüzünün yetmiş kağanını, Altay’ın altmış kağanını yenerek Maaday-Kara’nın ülkesine ulaşır. Ortalığı kasıp

kavurur, yerde ne bir sap ot bırakır, ne bir çalı ne de bir ağaç. Kendi ülkesine dönmeden önce –yukarıya iktibas ettiğimiz 1137-1150. satırlarda- ‘at çakı’yı yerinden sökmek ister ama başaramaz. Çünkü ‘at çakı’ üç kozmik bölgeyi birbirine bağlayan bir eksen (Axis mundi) görevi görür ve merkezde yer alır. Söz konusu eksenin ortadan kalkmasıyla düzeyler arasındaki iletişim kesilecek ve kozmos kaos’a dönüşecektir. Düşman kağan ‘at çakı’yı yerinden sökemediği için ileride müstakbel kahramana yenilmek zorunda kalacaktır.

Üç kozmik bölge kültürüne sahip olan toplumlarda bu bölgeler arası iletişimi sağlayan eksen ya kozmik ağaç (dünya ağacı) ya kozmik dağ ya da hayat ağacı’nda simgeselleştirilmiştir. Bu simgesellik (dünya ağacı) Güney Sibiryada destanlarında ve özellikle Maaday-Kara’da ‘at çakı’ya yüklenmiştir.

NOTLAR

¹ Cer [din] kap ortosuna keldi,

Bir çınar turat eken,

Başı kökke tiyasıb

Çınarga bir ajıdar

Çıgıp baratır eken. (1778-1782. satırlar, Kayıpov 1990:212-213)

² Aybıstan: Yer altı tanrısı Erlik-Bey’in diğer bir ismi.

³ Üç-Kurbustan: Gökyüzü tanrısı Ülgen’in diğer bir ismi.

⁴ Kara-kaltar: Demir kır donlu at.

⁵ Ayga-künge süzülgan

Üç sümer tayga turat,

Atka keçü berbes,

Kara teñis talay cadat,

Teñerige cedip kalgan

Temir şurğu çakı turat, (Kan-Ceeren Attu Kan Cekpey Destanı, 113-118. satırlar.)

KAYNAKLAR

Bekki (2001), Selahaddin. *Altay-Türk Destanı Maaday-Kara, İnceleme-Metin*, Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış doktora tezi), Erzurum.

Çoruhlu (1999), Yaşar. *Türk Mitolojisinin ABC’si*, Kabalcı Yay., İstanbul.

Eliade (1991), Mircea. *Kutsal ve Dindışı*, çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yay., Ankara.

Eliade (1992), Mircea. *İmgeler Simgeler*, çev.: Mehmet Ali Kılıçbay, Gece Yay., Ankara.

Eliade (1999), Mircea. *Şamanizm*, çev.: İsmet Berkan, İmge Kitabevi Yay., Ankara.

Kan-Ceeren Attu Kan Cekpey Destanı (1972), *Altay Baatırlar*, C. VII, Gorno-Altaysk.

Kayıpov (1990), Sulayman Turduyeviç. *Problemi poetiçi eposa 'Er Töştük': C. I: Giperbola, Sravnenie*, İlm, Frunze.

Ögel (1993), Bahaeddin. *Türk Mitolojisi, Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar*, C. I, 2. bs. TTK Yay., Ankara 1993.

Ögel (1994), Bahaeddin. *Türk Mitolojisi II*, MEB Yay., 2 bs., İstanbul.

Radloff (1886), Wilhelm. "Kan Püdey", *Proben der Volkslitteratur der Türkischen Stamme Süd-Sibiriens I*, S.-Peterburg, s. 59-85'dan Reşit Rahmeti Arat (1994), *Güney Sibirya Türkçesi Metinleri*, Yayına Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, Ankara, s.90-133.

Roux (2000), Jean-Paul. "Ağaç: Türklerde ve Moğollarda Hayat Ağacı ve Kozmik Eksen", çev.: Gönül Yılmaz, *Antik Dünya ve Geleneksel Toplumlarda Dinler ve Mitolojiler Sözlüğü*, C. I, Dost Kitabevi Yay., Ankara, 27-28.

Vasilyev (1996), Yuriy vd. *Er-Soğotox*, çev.: Yuriy Vasilyev-M. Fatih Kirişçioğlu, **Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri**, Ankara.